

ПОЛІТИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДУ УКРАЇНИ

Колюх В. В.,

доктор політичних наук,

доцент кафедри політичних наук

Київського національного університету імені Тараса Шевченка

У статті визначено поняття політичної відповідальності. Розкрито особливості окремої думки судді Конституційного Суду України в контексті політичної відповідальності. Обґрунтовано необхідність окремої думки судді у конституційному судочинстві. Проаналізовано юридичну силу, причини та практику винесення окремих думок суддями Конституційного Суду України.

В статье определено понятие политической ответственности, раскрыто особенности особого мнения судей Конституционного Суда Украины в контексте политической ответственности. Обосновано необходимость особого мнения судьи в конституционном судопроизводстве. Проанализировано юридическую силу, причины и практику вынесения особых мнений судьями Конституционного Суда Украины.

The article defines the concept of political responsibility, has revealed the peculiarities of the dissenting opinion of the judges of the Constitutional Court of Ukraine in the context of political responsibility. Substantiated the necessity of a dissenting opinion of a judge in constitutional legal proceedings. Analyzed the validity, reason and practice making dissenting opinions by judges of the Constitutional Court of Ukraine.

Ключові слова: політична відповідальність, окрема думка судді, Конституційний Суд України, конституційне судочинство.

Постановка проблеми. Головним об'єктом політичних відносин є публічна влада, тому політична відповідальність визначається як «вид соціальної відповідальності, який полягає у відповідності дій індивідів, соціальних та організаційних спільнот як суб'єктів політики суспільним вимогам щодо здійснення публічної влади» [1, с. 29]. Оскільки основними такими вимогами є моральні і правові норми, то розрізняють, відповідно, морально-політичну і політико-правову відповідальність. Морально-політична відповідальність – це відповідальна поведінка суб'єктів політики як ставлення до виконання громадських обов'язків. Настання морально-політичної відповідальності відбувається у формі громадського осуду поведінки її суб'єкта, але не передбачає застосування щодо нього яких-небудь формалізованих санкцій. Політико-правова відповідальність, навпаки, передбачає застосування щодо її суб'єкта формалізованих – юридичних санкцій, які можуть мати кримінальний, адміністративний, дисциплінарний чи конституційний характер [1, с. 29-30].

Оскільки політичні відносини в суспільстві регулюються правовими нормами, що містяться в конституції та інших джерелах конституційного права, то політична відповідальність є передусім конституційно-правовою відповідальністю – її суб'єкти, підстави настання та застосовувані щодо них санкції визначаються конституцією та іншими джерелами конституційного права. Суб'єктами політичної (конституційно-правової) відповідальності виступають органи державної влади та органи місцевого самоврядування, посадові особи таких органів, депутати представницьких установ, політичні партії та інші суб'єкти політики. Підставами для настання їх політичної відповідальності є невиконання або неналежне виконання ними законодавчо визначених функцій і повноважень, що тягне за собою застосування щодо них передбачених законодавством санкцій. Такими санкціями можуть бути: скасування або зупинення дії правового акту органу державної влади чи органу місцевого самоврядування; дострокове припинення повноважень (розпуск) представницького органу; відставка органу державної влади чи відсторонення посадової особи від посади; припинення дії депутатського мандата, заборона політичної партії чи громадської організації тощо.

Визначення суб'єктів політичної відповідальності, підстав та наслідків її настання здійснюється не однією правовою нормою, а системою таких норм. У правознавстві системи правових норм, що регулюють певні групи однорідних і взаємопов'язаних суспільних відносин, називають правовими інститутами. Відповідно, системи правових норм щодо політичної відповідальності можна визначати

як інститути політичної відповідальності. Г. Малкіна, яка в українській політико-правовій літературі ввела поняття «інститут політичної відповідальності», визначає його як «систему політико-правових норм, яка передбачає настання негативних наслідків для суб'єкта політики у разі неналежного здійснення ним законодавчо визначених функцій і повноважень» [1, с. 39].

З огляду на зазначене про політичну відповідальність проаналізуємо діяльність Конституційного Суду України та окремих суддів, які в здійсненні своїх повноважень ухвалюють рішення, надають висновки щодо конституційності окремих законів Основному закону держави, офіційно тлумачать положення конституції, висловлюють свою суб'єктивну позицію як право на окрему думку щодо ухваленого судового рішення.

Судді Конституційного Суду України при здійсненні своїх повноважень є незалежними і підкоряються лише Конституції України та керуються законами України (ст. 27 Конституції України). Внутрішній бік суддівської незалежності включає незалежну внутрішню позицію, одним із проявів якої є право на окрему думку щодо ухваленого судового рішення. Не викликає заперечень той факт, що необхідність окремої думки судді Конституційного Суду України зумовлена тим, що вона виступає засобом реалізації його вільного волевиявлення та рівноправ'я, впливає на наукову та професійну правосвідомість, а також розвиток правової культури. Вона є тим маркером, який визначає подальшу науково-практичну дискусію, формує дискурс суспільно-політичного діалогу з важливих конституційних питань, який відбувається на різних рівнях і між різними групами: суддями Конституційного Суду України та суддями загальної юрисдикції, законодавцями, урядовими юристами та всією небайдухою громадськістю [2]. Водночас, далеко не кожна окрема думка має доктринальний характер та перспективу позитивного впливу на практику правотворення й правозастосування, не кожна зумовлена усталеними науковими переконаннями, а тому заслуговує на різну оцінку, що залежить від багатьох чинників, починаючи від якості змісту самої думки і закінчуючи особою її автора [3].

У вітчизняній юридичній літературі проблема окремої думки судді Конституційного Суду України не часто була об'єктом самостійних досліджень. Відсутність безпосереднього її впливу на суспільне і державне життя України, швидше за все, і стало однією з основних причин недостатньо належної уваги до цього інституту з боку представників вітчизняного наукового середовища [4]. Разом із тим, певні аспекти окремої думки судді Конституційного Суду України розглядалися у працях О.М. Верещагіна, А.Л. Кононова, О.К. Намясенка, Д.Д. Лилак, С.В. Різника, І.Д. Сліденка, Т.М. Слїнька, Є.В. Ткаченка, Т.О. Цимбалістого, Г.О. Христової, І.М. Шевчука та ін.

В свою чергу, дискусійним залишається питання чи є окрема думка судді Конституційного Суду України його особистою позицією чи певним індикатором для суспільства; чи підриває вона легітимність рішення; чи можна її трактувати як засіб уникнення політичної відповідальності; який вплив вона має на формування практики конституційного процесу в майбутньому.

З урахуванням зазначених напрацювань поставлено **за мету цього дослідження** зробити аналіз правової природи окремої думки судді Конституційного Суду України як можливого засобу уникнення політичної відповідальності.

Право судді Конституційного Суду України на окрему думку регламентується у Законі України «Про Конституційний Суд України» від 16 жовтня 1996 № 422/96-ВР (ст. 64) [5] та Регламенті Конституційного Суду України від 5 березня 1997 р. (§56) [6], у яких вказується, що суддя, який підписав рішення, висновок Конституційного Суду України, має право, незалежно від того, голосував він «за» чи «проти» прийняття рішення або надання висновку, викласти у письмовій формі свою окрему думку у справі, яка додається до рішення чи висновку Конституційного Суду України у семиденний строк від дня голосування. Право судді на окрему думку зазначено в міжнародному праві, зокрема в Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод від 04 листопада 1950 року вказано, що рішення у справі, а також ухвали про прийнятність або неприйнятність заяв мають бути вмотивовані. Якщо рішення у справі повністю або частково не виражає одностайної думки суддів, кожний суддя має право викласти окрему думку (ст. 45) [7]. У статті 95 регламенту Міжнародного Суду ООН зазначено, що кожен із суддів може, якщо побажає, додати до рішення виклад своєї окремої думки як при незгоді, так і при згоді з думкою більшості [8].

Останнім часом практично кожне рішення чи висновок Конституційного Суду України не приймаються без окремих думок, що є, на думку С.В. Різник, яскравим сигналом гостроти нагальних проблем не лише конституційного правосуддя, а й труднощів усього процесу національного державотворення [3].

У юридичній літературі поширеною є позиція, що окрема думка судді є процесуально-правовою формою викладу незгоди одного із суддів із рішенням суду в цілому або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення (висновку) та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду [4, 9, 10, 11]. Така позиція повністю відповідає реаліям практики діяльності Конституційного Суду України. Зокрема, можливі випадки, коли в окремій думці суддя загалом не підтримує рішення Суду (окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С.В.

від 22 березня 2016 р. № nda1d710-16) [12] або заперечує окремі положення (окрема думка судді Конституційного Суду України О. Литвинова від 27 січня 2016 р. № nb01d710-16) [13] чи їх уточнює (окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. від 2 квітня 2008 р. № na05d710-08) [14]. Однак незгода одного чи деяких суддів не завжди повинна асоціюватися з тим, що більшістю прийнято рішення безпідставно.

О.Намясенко звертає увагу на те, що практика діяльності Конституційного Суду України свідчить, що підстави незгоди з його рішеннями є наступні: невідомість справи; звернення до суду з політичних, а не з юридичних питань, політичний характер рішення КСУ; здійснення КСУ позитивної нормотворчості; надання додаткових аргументів до висновків суду; недотримання повноти та всебічності розгляду справи; застосування судом лише граматичного чи системного способу тлумачення; суперечливість мотивувальної та резолютивної частин рішення [15].

У науковій літературі не існує єдності позицій щодо доцільності існування окремої думки судді Конституційного Суду України. З цього приводу є дві позиції. Так, представники першої вважають, що чим більше окремих думок суддів, які принципово не збігаються з рішенням Суду, тим більш спірним є таке рішення й тим меншою буде в майбутньому його регулювальна сила. Водночас, незгода одного із суддів чи кількох суддів з рішенням Конституційного Суду України підриває його авторитет та є правовим сигналом спірності самого рішення. Гласність окремої думки створює небезпеку використання розбіжностей правових позицій суддів у політичних цілях і проникнення в цей інститут політичного популізму [11, 16, 17].

Натомість, представники другої позиції переконані, що обґрунтована окрема думка судді Конституційного Суду України виконує важливу функцію виправлення помилок, допущених у рішенні, спонукає до законодавчого втручання у питання та може служити моделлю для виправлення як суддівських, так і законодавчих помилок у майбутньому. Окрім того, окрема думка судді Конституційного Суду України має доктринальне значення та виступає засобом реалізації принципів незалежності суддів, їх вільного волевиявлення та рівноправ'я, є свідченням демократизму конституційної юстиції України, сприяє зростанню рівня його професіоналізму та відповідальності [3, 15, 18, 19].

Кожна позиція по своїй суті є справедливою, оскільки з однієї сторони, окрема думка судді є формою опротестування (повністю або частково), уточнення, доповнення чи обґрунтування ним рішення, що, безумовно, є виявом незалежності та відповідальності судді за стан конституційних справ у державі. Окрім того, вона може впливати на формування практики конституційного процесу в майбутньому. Водночас, з іншої сторони, якщо переважна більшість суддів висловлюють окремі думки з формою опротестування щодо одного того ж рішення за яке вони проголосували, то це підриває авторитет Конституційного суду України з приводу обґрунтованості та вмотивованості його рішень, руйнує образ однаковості та слугує загрозою втрати його репутації як незалежного органу. Не випадково у доповіді від 2010 року щодо ситуації в Україні міжнародна неурядова організація «Фрідом Гауз» (Freedom House) відмітила, що судова влада в Україні страждає від низького рівня довіри, корупції, неефективних процедур судової оцінки та через брак професіоналізму [20].

Разом із тим, зважаючи на всі «за» і «проти», існування інституту окремої думки цілком відповідає європейській практиці і є необхідним з огляду на те, що іноді окрема думка «має на меті привернути негайну увагу суспільства та таким чином спонукати правові зміни» [21]. Також не виключено, що окрема думка судді Конституційного Суду України може послужити основою для нових його рішень. Цьому прикладом є окрема думка судді П.М. Ткачука від 25 вересня 2008 р. № nb16d710-08 [22] на рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин 6, 7, 9 статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 р. № 16-рп/2008 [23]. Ця думка фактично послужила основою для рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини 6 статті 83 Конституції України, частини 4 статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 [24]. Разом із тим, таке рішення Суду створило підставу для викривленого трактування норми про порядок і спосіб формування парламентської більшості та знівелоувало принцип парламентаризму.

В деяких випадках окрема думка дає можливість суддям Конституційного Суду України «реабілітуватись» в очах громадян та суспільства в цілому за не надто виражене чи обґрунтоване рішення, яке неможливо оскаржити чи скасувати, а можливо, в подальшому, уникнути політичної відповідальності за втілення рішення в практику. Так, Конституційний Суд України у Висновках у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-в/2016 та від 30 січня 2016 року № 2-в/2016 визнав таким, що відповідає вимогам статей 157 і 158 Конституції України, законопроект про внесення змін до Конституції України

(щодо правосуддя) (реєстр. № 3524) (далі – Законопроект) [25, 26], який було ухвалено Верховною Радою України 2 червня 2016 року цілому як закон.

Однак, десять із тринадцяти суддів, які розглядали викладені у висновку питання висловили окремі думки щодо відповідності розглянутого законопроекту положенням Конституції України. У своїх запереченнях судді посилалися на те, що «Конституційний Суд України вийшов за межі своїх повноважень, даючи висновок щодо відповідності вимогам статей 157 і 158 Конституції України...» [27]; «формально дав оцінку Законопроекту в редакції від 25 листопада 2015 року, належним чином не обґрунтував вказаний висновок, не взяв до уваги, що частина положень цього законопроекту суперечить вимогам статті 157 Основного Закону України, оскільки передбачає обмеження прав і свобод людини і громадянина, не зробив застережень стосовно тих положень вказаного Законопроекту, практична реалізація яких через наявну недосконалість, юридичну контроверсійність та невизначеність може призвести до негативних наслідків» [28].

Разом із тим, видається, що сама кількість окремих думок не має вагомого значення, натомість, головним, є зміст викладеного суддею. Аналіз окремих думок суддів Конституційного Суду України дав підстави стверджувати, що відповідні заперечення є ґрунтовними, послідовними та вказують не лише на спірність прийнятого рішення, але і його суперечність положенням Конституції України (ст. 57). А.Кононов зауважує, що висловлювати і відстоювати свою думку – це емоційно і психологічно складно, оскільки важко пересилити сумніви і уникнути впливу авторитетів, залишаючись у меншості серед своїх колег-суддів, кожен з яких є фахівцем найвищої кваліфікації [29]. Якщо суддя погоджується з висновком більшості, перед ним може постати необхідність, якщо не професійний обов'язок, висловити окрему думку. Це відбувається за умов, якщо: суддя переконаний, що правові позиції в судовому рішенні ґрунтуються на неправильних чи помилкових конституційно-правових підставах; формулювання, використані в судовому рішенні, є нечіткими, що може призвести до правової невизначеності або декількох однаково правомірних тлумачень; судові рішення, в силу процесуальних обмежень, торкається певних юридичних питань, які мають значення для подальшого розвитку конституційного права, однак не розкриває їх [30].

Із вищенаведеного випливає, що суддя, який не погоджується з рішенням чи висновком Конституційного Суду України, може проголосувати за його схвалення тільки тому, що більшість схильється до такої позиції. Таким чином, незрозуміло, яким чином був схвалений законопроект про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України, якщо переважна більшість суддів нібито не погоджувалась із його положеннями і так гостро його розкритикувала. Відповідь на це питання було дане В.І. Шишкіним, який вважає, що «якщо щодо законопроекту про внесення змін у судді в окремій думці висловлюються застереження щодо відповідності статтям 157 та 158 Конституції України, то в принципі такий суддя не мав би підтримувати позитивний висновок КСУ» [31].

І. Сліденко зауважує, що Конституційний Суд України є не зовсім судом, а політико-правовим органом, від рішень якого залежить життя суспільства. Тому в ідеалі на його рішення не має бути окремих думок. Якщо вони доповнюють, роз'яснюють рішення Конституційного Суду України, то мають право на життя, а якщо у них висловлена протилежна до цього рішення позиція, то вони підривають легітимність самого рішення [32]. Окрім того, суддя Конституційного Суду України зажив, що у суддівській діяльності стикається із тотальною політизацією і тиском на Конституційний суд [33], при тому, що незалежність Конституційного Суду України від сфери політики є однією із ключових передумов забезпечення верховенства Конституції України та законів України. Тому, як слушно зауважує М. Тесленко, рішення судового органу конституційного контролю, які повинні враховувати політичні аспекти, насамперед, мають бути обґрунтованими із правових позицій, забезпечуючи верховенство права, а не політичну доцільність [34].

Виходячи із вищенаведеного слід задати питання: «Для чого судді Конституційного Суду України наперед знаючи про хибний крок схвалення того чи іншого законопроекту, який суперечить Основному Закону України, голосують за нього, а в подальшому, висловлюють окрему думку, яка в категоричній формі відрізняється від змісту викладеного у висновку чи ухвалі?». В такому випадку, очевидним є те, що окрема думка судді Конституційного Суду України може виступати засобом для уникнення політичної відповідальності перед народом за неналежну реалізацію тих владних повноважень, які народ, як єдине джерело влади, їм передав.

Висновки. Таким чином, існування окремої думки судді Конституційного Суду України є важливим елементом української конституційної юстиції, що є виявом незалежності судді, слугує свідченням демократизму конституційної юстиції України та є виправданим у випадку, якщо окрема думка є способом уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду, висвітлення доктринальних моментів, які не піддають сумніву щодо легітимності прийнятого рішення чи висновку. Натомість, якщо окрема думка більшості суддів є формою опротестування рішення чи висновку Конституційного Суду загалом, за яке вони проголосували, то за таких умов можна констатувати про створення

ілюзії легітимності та законності прийнятого рішення чи висновку або як засобу уникнення політичної відповідальності в майбутньому.

Література:

1. Малкіна Г. М. Політична відповідальність у демократичному суспільстві (інституціональний аспект): монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – 326 с.
2. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканості народних депутатів України та суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 23 червня 2015 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=277138>
3. Різник С. В. Значення інституту окремої думки судді Конституційного Суду України для утвердження справедливого конституційного правосуддя / С. В. Різник // Вісник національної академії правових наук України. – №3 – 2015 р. – С. 59-67.
4. Шевчук І.М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України / І.М. Шевчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Серія Право. – Випуск 23 – Частина І. Том 1 – 2013 р. – С. 160-163.
5. Про Конституційний Суд України: Закон України від 16 жовтня 1996 № 422/96-ВР. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/422/96-%D0%B2%D1%80/page2>
6. Регламент Конституційного Суду України від 05 березня 1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v001z710-97/page2>
7. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Регламент Міжнародного Суду ООН (1978 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_h85/page1
9. Великий енциклопедичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. – 1230 с.
10. Лилак Д. Д. Інститут окремої думки в конституційному судочинстві (порівняльний аналіз) / Д. Д. Лилак // Вісник Конституційного Суду України. – 2011. – № 4–5. – С. 131-139.
11. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду / І. Д. Сліденко – Одеса: Фенікс, 2003. – 234 с.
12. Окрема думка судді Конституційного Суду України Саса С. В. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо офіційного тлумачення положення "на наступній черговій сесії Верховної Ради України", яке міститься у статті 155 Конституції України від 22 березня 2016 р. № nda1d710-16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nda1d710-16>
13. Окрема думка судді Конституційного Суду України О. Литвинова стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 27.01.2016 № nb01d710-16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/nb01d710-16>
14. Окрема думка судді Конституційного Суду України Кампа В.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Генеральної прокуратури України щодо офіційного тлумачення положень частини другої статті 122 Конституції України, частини третьої статті 2 Закону України «Про прокуратуру» від 2 квітня 2008 р. na05d710-08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/na05d710-08>
15. Намясенко О. К. Характеристика поняття окремої думки судді Конституційного Суду України / О. К. Намясенко // Держава і право: зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 37. – С. 182-187.
16. Гаджиев Г. Публикация особого мнения судьи, или История нормы, которая является камертоном судебной реформы в России / Г.Гаджиев // Конституционные права и свободы человека и гражданина как высшая ценность демократического, правового государства: сб. науч. практ. ст. – Тирасполь, 2005. – С. 33-39.
17. Басангов Д. А. Юридическая природа особого мнения судьи Конституционного Суда Российской Федерации / Д. А. Басангов // Журнал российского права. – 2006. – № 2. – С. 25-34.
18. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Христова Г. О.; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 226 с.

19. Слінько Т. М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України / Т. М. Слінько, Є. В. Ткаченко // Бюлетень Міністерства юстиції України 2011 р. №11 – С. 53-59. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bmju_2011_11_11
20. Sushko O. Nations in Transit 2010: Ukraine, Freedom House / by Oleksandr Sushko and Olena Prystayko [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.freedomhouse.eu/images/Reports/NIT-2010-Ukraine-final.pdf>. – Title from the screen.
21. Ginsburg R. B. The Role of Dissenting Opinions / Ruth Bader Ginsburg // Minnesota Law Review. – 2010. – Vol. 95, No. 1. – P. 1–8.
22. Окрема думка судді Конституційного Суду України Ткачука П.М. стосовно Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) 25 вересня 2008 р. №nb16d710-08 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/nb16d710-08>
23. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 105 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частин шостої, сьомої, дев'ятої статті 83 Конституції України (справа про коаліцію депутатських фракцій у Верховній Раді України) від 17 вересня 2008 р. № 16-рп/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/ru/v016p710-08>
24. Рішення Конституційного Суду у справі за конституційним поданням 68 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення положень частини шостої статті 83 Конституції України, частини четвертої статті 59 Регламенту Верховної Ради України стосовно можливості окремих народних депутатів України брати безпосередню участь у формуванні коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України від 6 квітня 2010 року № 11-рп/2010 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-10>
25. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 20 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/>
26. Висновок Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/>
27. Окрема думка судді Конституційного Суду України Сліденка І.Д. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ccu.gov.ua>
28. Окрема думка судді Конституційного Суду України Мельника М.І. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 30 січня 2016 року № 1-22/2016. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/doccatalog/document?id=301426>
29. Кононов А. Л. Право на особое мнение / А. Л. Кононов // Закон. – 2006. – № 11. – С. 43-46.
30. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С.В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України від 27 січня 2016 р. № nf01d710-16 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/nf01d710-16>
31. Окрема думка судді – що за процесуальний феномен? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen>
32. Окрема думка судді – процесуальний феномен? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kaas.gov.ua/gelios/products/1462-arkadia.html>
33. Окрема думка судді – чи є це процесуальним феноменом? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravochin.com.ua/news.php?new=723&lang=3>
34. Тесленко М. Взаємозв'язок права і політики в діяльності Конституційного Суду України / М.Тесленко // Право України. – 1999. – № 10. – С. 12-18.